

Молодь і ринок

ЩОМІСЯЧНИЙ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (117) жовтень 2014

Видається з лютого 2002 року

УДК 051 Журнал внесено в оновлений перелік фахових видань з педагогічних наук
(підстава: Постанова ВАК України №1-05/5 від 06.07.2010 р.)

Засновник і видавець: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Україна, 82100, Дрогобич, вул. Івана Франка, 24
Видання зареєстровано в Міністерстві юстиції України.
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ №12270–1154 ПР від 05.02.2007 р.

ISSN 2308-4634 Журнал 5 червня 2013 року зареєстровано в Міжнародному центрі періодичних видань
(ISSN International Centre, м. Париж).

3 червня 2013 року журнал співпрацює з Академією Полонійною у Ченстохові, Польща.

Головний редактор

Мирон ВАЧЕВСЬКИЙ, д.пед.н., професор, академік АН ВО України,
член Національної спілки журналістів України

Заст. головного редактора

Наталія ПРИМАЧЕНКО, к.пед.н., член Національної спілки журналістів України

Редакційна колегія:

Надія СКОТНА, д.філос.н., професор

Василь МАДЗИГОН, д.пед.н., професор, академік НАПН України,
член Національної спілки журналістів України

Анджей КРИНЬСЬКІ, кс. прелат, проф. др. (Польща), академік АН ВО України

Станіслав ЛУПНІСЬКІ, кс., проф. др. (Польща), академік АН ВО України
член Національної спілки журналістів України

Микола ДУБИНА, д.філол.н., професор, академік АН ВО України

Олег ПАДАЛКА, д.пед.н., професор, академік АН ВО України

Олег ТОПУЗОВ, д.пед.н., професор, член Національної спілки журналістів України

Микола ЄВТУХ, д.пед.н., професор, академік НАПН України

Микола КОРЕЦЬ, д.пед.н., професор, академік АН ВО України,
член Національної спілки журналістів України

Марія ЧЕПІЛЬ, д.пед.н., професор

Мирослав САВЧИН, д.психол.н., професор

Микола ЗИМОМРЯ, д.філол.н., професор

Іван МИХАСЮК, д.е.н., професор, академік

Олександр ШПАК, д.пед.н., професор, академік, АН ВО України
член Національної спілки журналістів України

Лоск КШИШТОФ, д.пед.н., професор, Польща

Іван ВАСИЛИКІВ, член Національної спілки журналістів України

Адреса редакції: Україна, 82100, Дрогобич, вул. Івана Франка, 24

Тел., (068) 502-45-49; 8 (03244) 76-111; E-mail: vachevsky@meta.ua

Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету
(протокол №14 від 29.09.2014 р.)

Посилання на публікації "Молодь і ринок" обов'язкові

Редакція приймає замовлення на випуск тематичного номера або окремого розділу за кошти замовника

Редакція приймає замовлення на розміщення реклами.

Редакція розглядає рукописи, подані в першому примірнику машинопису.

Редакція зберігає за собою право скорочувати і виправляти матеріали. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції. Рукописи авторам не повертаються.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв, статистичних даних та інших відомостей відповідають автори публікацій.

Підписано до друку 15.10.2014 р. Ум. друк. арк. 18,9.

Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100 прим. Формат 60 x 84 1/8. Гарнітура Times New Roman.

Віддруковано у поліграфічній фірмі "КОЛО"

Свідоцтво АО № 450488 від 06.08.1999 р.

82100, Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Бориславська, 8

тел.: (03244) 2-90-60

© Молодь і ринок, 2014

Молодь і ринок

№10 (117) жовтень 2014

ЗМІСТ

Інна Шоробура Університетська географічна наука як передумова розвитку шкільної географічної освіти в Україні.....	6
Ольга Кобрій Ідея гуманізації змісту педагогічних дисциплін у сучасних ВНЗ України.....	10
Andrzej Kryński Niewydolność systemu społecznego jako przyczyna ubóstwa materialnego i kulturowego.....	14
Надія Ашиток Гуманістична парадигма в умовах кризових явищ в освіті.....	19
Алла Соколова Актуалізація проблем формування дитячої хорової культури в методичних працях представників музично-педагогічної думки 20 – 80-х років ХХ ст.....	24
Jadwiga Uchyla-Zroski Muzyka mową dźwięków i ciszy.....	29
Людомир Філоненко, Олександра Німилович Музично-педагогічне мистецтво в житті і творчості Святослава Процика (До 70-річчя від дня народження).....	34
Емілія Костишин Духовна криза суспільства як проблема освітнього простору.....	40
Ліана Бурчак, Станіслав Бурчак Ефективні шляхи підготовки вчителя-дослідника у вищій школі.....	45
Наталія Зайченко Зміст соціально-педагогічної діяльності соціальних служб в Іспанії.....	50
Юлія Возна Значення та роль практичної складової у системі соціальної освіти за рубежом.....	56
Валентина Цина Моделювання процесу формування особистісно професійної зрілості майбутніх педагогів в умовах ВНЗ.....	61
Лариса Беземчук Структура підготовки майбутнього викладача музичного мистецтва до професійної діяльності в умовах ВНЗ.....	66
Оксана Васильєва Хорове мистецтво у гімназіях Харкова кінця ХІХ – початку ХХ ст.....	70
Інга Галатир Теоретичний аналіз поняття соціально-педагогічний супровід роботи з молоддю загальноосвітніх та вищих навчальних закладів інклюзивної орієнтації.....	74
Росіна Гуцал Розквіт українського національного мистецтва м. Кам'янець-Подільського в контексті історичних та культурних подій 1918 – 1920 рр.....	78
Андрій Григорович, Ольга Заяць, Мар'яна Гладкевич Аналіз проблематики розвитку креативних здібностей у процесі позакласної роботи.....	83

УДК 37.03 “18/19”

Оксана Васильєва, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики мистецької освіти та диригентсько-хорової підготовки вчителя Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

ХОРОВЕ МИСТЕЦТВО У ГІМНАЗИЯХ ХАРКОВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розкрито досвід роботи хорових колективів харківських гімназій в кінці ХІХ – початку ХХ ст.; охарактеризовано зміст діяльності учнівських хорів і основні форми і напрями їх діяльності. Встановлені основні тенденції розвитку хорового мистецтва в харківських гімназіях, а саме: розширення репертуару за рахунок введення творів світської хорової музики, об'єднання концертно-просвітницької і добродійної діяльності учнівських хорів. Виявлена роль хорового мистецтва в гуманізації навчально-виховного процесу та його орієнтації на високі морально-естетичні цінності.

Ключові слова: хорове мистецтво, гімназія, музично-естетичне виховання, моральне виховання.

Літ. 12.

Оксана Васильєва, кандидат педагогических наук, доцент кафедры теории и методики художественного образования и дирижерско-хоровой подготовки учителя Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды

ХОРОВОЕ ИСКУССТВО В ГИМНАЗИЯХ ХАРЬКОВА КОНЦА ХІХ – НАЧАЛА ХХ В.

В статье раскрыт опыт работы хоровых коллективов харьковских гимназий в конце ХІХ – начале ХХ в.; охарактеризовано содержание деятельности ученических хоров, а также основные формы и направления их деятельности. Установлены основные тенденции развития хорового искусства в харьковских гимназиях: расширение репертуара за счет введения произведений светской хоровой музыки, объединение концертно-просветительской и благотворительной деятельности ученических хоров. Вывявлена роль хорового искусства в гуманизации учебно-воспитательного процесса и его ориентации на высокие морально-эстетические ценности.

Ключевые слова: хоровое искусство, гимназия, музыкально-эстетическое воспитание, моральное воспитание.

Oksana Vasylieva, Ph.D. (Pedagogy), Docent of Theory and Methods of Arts Education and Conduction and Choral Trainig of Teachers Department Kharkiv National Pedagogical University by H. Skovoroda

CHORAL ART AT GRAMMAR SCHOOLS OF KHARKIV AT THE END OF THE ХІХ – BEGINNING THE ХХ CENTURY

In the article the experience of choral collectives of the Kharkiv grammar schools is exposed covering the period from the end of the ХІХth to the beginning of the ХХth century; the content of activity of student choirs as well as basic forms and directions of their activity are described. Basic trends in the development of choral art in the Kharkov gymnasia are set as the following expansion of repertoire due to introduction of works of society choral music, combination of concerto-educational and charitable activity of student choirs. The role of choral art is exposed in humanizing educational process and its orientation to high moral and aesthetic values.

Keywords: choral art, grammar school, musical and aesthetically education, moral education.

Постановка проблеми. Хорове мистецтво – це втілена в звукові краса людської душі, жива скарбниця духовно-моральних та естетичних ідеалів народу. Протягом століть воно було провідником високого складу почуттів та думок і мало величезний потенціал у вихованні молодого покоління українців. Сьогодні хорова культура України постає у величі своєї тисячолітньої історії, де органічно представлені перлини народнопісенної творчості, шедеври духовної музики, різноманітні хорові твори українських композиторів-класиків та майстрів хорового письма нашого часу. Разом з тим, на тлі послаблення уваги масмедіа до

академічної музики, у сучасному молодіжному середовищі спостерігається негативне ставлення до хорового мистецтва, однобічне уявлення про хор як примітивне і колективно-усереднювальне явище.

Одним із шляхів вирішення цих питань є опанування історико-педагогічного досвіду, в якому зосереджено досягнення вітчизняної педагогічної науки та національно-культурні традиції українського народу.

Аналіз основних досліджень і публікацій. На основі аналізу науково-педагогічної літератури та дисертаційних робіт можна зробити висновок, що проблема розвитку музичного виховання

молодого покоління засобами хорового мистецтва у вітчизняних навчальних закладах знайшла відображення у працях Т. Грищенко, Л. Іванової, М. Маріо, О. Овчарук, О. Панасенко, А. Соколової, Т. Смирнової, О. Цвігун. Однак, поза увагою дослідників залишилися регіональні особливості використання хорового мистецтва у вихованні учнівської молоді.

Мета статті полягає у дослідженні використання виховних можливостей хорового мистецтва у харківських середніх навчальних закладах кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. На шпальтах Харківських губернських відомостей за 1831 р. в даних про Харківську губернію та характеристику її населення читаємо: “Українець любить музику та має до неї здібності: бачимо, що без будь-якого вчення музичних правил, не маючи пояснень про правильність нот або такту, він за слухом навчається грі на скрипці. У Харкові, у багатьох парафіяльних церквах, вже співають церковний спів майстрові будь-якого майстерства і співають усі, навіть нотне запозичене в архієрейській співацькій; співають дуже злагоджено, правильно, з усіма видержками, переходами в інший тон, не маючи зовсім поняття про камертон” [1, 273].

Активізація суспільно-педагогічної думки, якою характеризувався період кінця ХІХ – початку ХХ ст., проявилася в усвідомленні педагогічного громадськості ідеї про всебічний розвиток особистості дитини. Показовим, з цієї точки зору, можна вважати “Педагогічний з’їзд Харківського навчального округу з питань середньої освіти”, що відбувся в 1916 р. Основну задачу середньої школи він визначив як “виховання особистості засобом всебічного гармонійного розвитку її духовних та фізичних сил” [4, 84].

Надзвичайно важливим, з точки зору учасників з’їзду, для естетичного та загального розвитку навчання музиці та співам. Було визнано за необхідне організувати учнівські хори, музичні товариства, а також запрошувати до роботи викладачів співу із спеціальною педагогічною і музичною освітою.

Музична громадськість теж була не байдужа до стану організації та викладання хорового співу в навчальних закладах, в якому бачила великий виховний потенціал. Про це яскраво свідчить резолюція 5 з’їзду хорових діячів, в якій пропонується визнати спів обов’язковим предметом у середніх і початкових навчальних закладах усіх відомств.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. основним середнім навчальним закладом буди гімназії: класичні, реальні, державні та приватні. Гуманітарна спрямованість навчально-виховного

процесу гімназій зумовлювала включення до навчальних планів уроків співу та музики як необхідних чинників освіченої людини.

Значення хорового співу як дієвого засобу естетичного та морального виховання розуміли керівники гімназій. У “Докладній записці” директора першої Харківської гімназії Полікарпа Васильовича Тихоновича, яка міститься у архівному фонді №265, зазначається, що спів має великий виховний вплив на учнів, але серед усіх предметів саме він викликає найбільші труднощі. Головним чином навчання співам зосереджувалося на церковному співі, тому що при гімназії була домовна церква і хор гімназистів приймав участь у богослужіннях. Однак, віддаючи належного значення духовному співу, директор першої гімназії непокоївся відсутністю занять світським співом. П. Тихонович вважав найскладнішим завданням знайти досвідченого викладача співу, який би міг навчати як співу духовному, так і світському. На його думку, для забезпечення повноцінного викладання співу необхідно, щоб вчитель співів був не вільнонайманим, а мав службові права. П. Тихонович підкреслював: “вчитель співів є вчитель мистецтва, а значить має повне право на таке ж положення у гімназіях, в яких знаходяться інші вчителі”. Визнаючи необхідним підсилити хоровий спів у гімназії, він просить міністерство освіти дозволити йому збільшити в 2 рази платню викладачу співу за рахунок збору за навчання [6].

Аналіз архівного фонду 1-ї чоловічої гімназії, де містяться формулярні списки її викладачів, дозволяє зробити висновки, що викладання співу у ній доручалося висококваліфікованим спеціалістам: М. Ведринському – випускнику Петербурзької придворної капели, регенту архієрейського хору, І. Туроверову – випускнику Харківського університету та керівнику відомого в місті університетського хору, М. Морозову – випускнику Харківського музичного училища, С. Панфілову – випускнику придворної Співацької капели.

Результати наукового пошуку свідчать, що формування морально-естетичної культури учнівської молоді середніх навчальних закладів відбувалося навчальному процесі, позаурочній, позашкільній діяльності. Таким чином, хоровий спів проникав у всі сфери життя вихованців.

Формуванню морально-естетичної культури учнівської молоді світських середніх навчальних закладів сприяли обов’язкові заняття хоровим співом, на яких вивчалися високохудожні духовні і світські хорових творів, завдяки чому розвивався естетичний смак та моральний світогляд учнів.

Узагальнення змісту циркулярів Міністерства народної освіти за 1889 р., 1897 р., 1902 р.,

доводить що в означений історичний період рекомендувалося оновлювати хоровий репертуар за рахунок збільшення у навчальному репертуарі світських хорових творів, використовувати у навчальному репертуарі народні пісні і хорові композиції у супроводі фортепіано.

Аналіз досліджень історико-педагогічного спрямування та матеріалів періодичної преси досліджуваного періоду свідчить про появу на початку ХХ ст. великої кількості репертуарних збірок та методичних посібників для занять як світським, так і духовним співом, а саме: М. Єрошенко (1898 р.), П. Злобіна (1902 р.), О. Дзбанівського (1904 р.), Г. Концевича (1904 р.), І. Давидовича (1909 р.), М. Анцева (1912 р.).

Архівний фонд 1-ї чоловічої гімназії зберігає журнали педагогічних рад, розпорядження керівництва та звіти, які свідчать, що педагогічний колектив 1-ї чоловічої гімназії великого значення надавав гармонійному розвитку своїх вихованців. Згідно медико-санітарного звіту, означеного навчального закладу, за 1903 рік в інтересі гармонійного розвитку особистості паралельно з розумовим навчанням учнів приймалися всі доступні заходи [12]. Згідно з розпорядження від 10 червня 1904 року № 18066 педагогічна рада 1-ї гімназії стосовно заходів щодо правильної постановки фізичного та морального виховання зазначила, що була звернута увага на навчання співам на особливих уроках, а також організацію постановки загальних співів молитов на початку уроків та деяких Богослужінь [9, 9].

Про рівень організації уроків співу в першій чоловічій гімназії Харкова можна дізнатися з аналізу протоколів засідань педагогічної ради за 1904/1905 навчальний рік, де зазначається, що спів викладається на спеціальних уроках. Навчаються тільки учні 1 та 2 класів.

Значний виховний потенціал для формування морально-естетичної культури учнівської молоді середніх навчальних закладів мали позаурочна діяльність учнівських хорів, а саме: репетиції учнівських хорів, до складу яких входили найбільш здібні до співу вихованці різних вікових груп і яким під силу було виконувати складні за формою та змістом хорові твори як духовні, так і світські; богослужіння в домових церквах середніх та вищих навчальних закладів, на яких були присутні всі учні; музично-літературних вечори, релігійно-моральних читання.

Так, узагальнення архівних матеріалів доводить, що у першій чоловічій гімназії до церковного співу, який виконується двома хорами, вихованці готуються на репетиціях до та після уроків. Усі вихованці, які присутні на богослужінні, повинні вміти співати на всенощній

“Благочестивийшаго”, а на літургії – “Отче наш” та “Благочестивийшаго”. Окрім цього, гімназистами перед заняттями співаються молитви “Отче наш”, “Спаси, Господи, люди твоя” та “Боже, царя храни” [10, 99].

Міністерство освіти не стояло осторонь духовного виховання молодого покоління, про що свідчить наказ від 12 січня 1889 “Про підвищення естетичного та художнього виховання учнівського молоді”. З цією метою було запропоновано проводити музично-літературні вечори. Аналіз програм музично-літературних вечорів доводить, що до них входили музичні та літературні твори різноманітних жанрів, де обов’язково був хоровий спів. Як правило, такі вечори проходили в присутності батьків та гостей, мали великий успіх та стимулювали молодь до занять музикою.

Аналіз архівних документів доводить, що керівництво 1-ї чоловічої гімназії належно ставилося до організації музично-літературних вечорів. Як зазначається у звіті за 1903р., педагогічна рада відповідно до циркуляру №5538 Міністерства народної освіти, прийняла рішення про надання вільного часу учням на устрій водних прогулянок, відвідання просвітніх закладів та проведення музично-літературних вечорів, що, на її думку, повинно сприяти гармонійному розвитку гімназистів. З особливим натхненням готувалися учні гімназії до 100-річчя свого рідного навчального закладу. На честь свята було запропоновано провести святковий концерт за участю хору та оркестру гімназії. Виписки з журналів педагогічної ради надають відомості про участь хору в музично-літературному ранку, присвяченому пам’яті В. Жуковського, в урочистостях, присвячених 100ювілею М.В. Гоголя. Для учнів та батьків відбувся музично-літературний ранок. В програмі концерту прозвучала кантата на пам’ять М.В. Гоголя, яку виконав учнівський хор [7].

Прикладом патріотичного виховання учнів 1-ї гімназії став збір коштів (165 крб.) у зв’язку з подіями на Далекому Сході в 1905 р. Учнівським хором була відправлена літургія та силами вихованців проведено концерт, в якому хор гімназії виконав “Царю небесний”, “Сумрак ночі пал на землю” О. Архангельського та Російський гімн у супроводі учнівського оркестру.

Позашкільна діяльність гімназичних, училищних хорів була обмежена як правилами самих закладів освіти, так і статутами більшості музично-просвітницьких товариств, які забороняли вихованцям навчальних закладів бути їх членами. Співацькі колективи середніх навчальних закладів брали участь лише у зведених хорах на загальноміських концертах та

науково-богословських читаннях, організованих духовним відомством. Так, 14 січня 1904 р. в Малому театрі відбувся ювілейний концерт М. Лисенка, на якому зведений учнівський хор натхненно виконав його кантату “Гей, не дивуйте” [5].

Аналіз архівних матеріалів доводить, що педагогічний колектив 1-ї гімназії пильну увагу приділяв морально-естетичному вихованню своїх учнів як під час уроків, так і у вільний від навчання час. Яскравим свідченням цього може служити виписка із звіту 1905р., де педагогічному персоналу рекомендувалося спрямувати виховання юнацтва в дусі Закону Божого, до любові вітчизни та відданості ідеалам російської державності. Досягнути успіху у цій справі можливо, якщо викладачі у релігійному та патріотичному плані будуть моральним прикладом для своїх учнів – приймати участь у богослужіннях та загальних молитвах перед уроками [10, 13]. Так, на засіданнях від 6.09.1902 р. та 23.08.1904 р. обговорювалося розпорядження попечителя округу №12149 і циркуляру №12089 про дозвіл на відвідання гімназистами музичних вечорів та симфонічних зібрань харківського відділення Російського музичного товариства. Відвідання дозволялося учням, які добре навчалися та мали відповідний дозвіл від батьків і начальства. Керівництво гімназії вважало, що відвідування означених заходів не зашкодить релігійно-моральному вихованню, а навпаки, буде збуджувати патріотичні почуття та сприяти естетичному розвитку молоді [8, 82].

Отже, на прикладі 1-ї гімназії, ми можемо сказати, що учні середніх навчальних закладів були активними слухачами концертів, які проводилися музично-просвітницькими товариствами Харкова.

За свідченням провідного історика Слобожанщини Д. Багалія, особливу увагу релігійно-моральному та художньому вихованню приділяли в 3-й чоловічій гімназії. Під час керуванні гімназією І. Тихим в її стінах процвітали музично-літературні вечори.

З викладачів мистецтв залишив добру пам’ять О. Літинський, який викладав спів на протязі шістнадцяти років (1874 – 1890) і був енергійним керівником гімназичного хору.

Популярною формою морально-естетичного виховання учнівської молоді були морально-релігійні читання. В них безпосередню участь приймали гімназичні хори, які виконували духовні твори. В основному теми таких заходів стосувалися моральних та духовних ідеалів молодого покоління. Так, про майбутнє життя людини розмірковували учні 4 гімназії на обговоренні повісті Л. Андрєєва “Єлізар”.

У читаннях 11.03.1911 приймав участь повний склад хору гімназії під керівництвом студента Д. Кіпріанова. Хоровий колектив 3-ї чоловічої гімназії виконував духовні піснопіви у морально-богословських читаннях за темою “Найвище благо у древніх філософів та за християнським вченням” (9.03.1914 р.) [2, 3].

Висновки. Отже, узагальнення мистецтвознавчої та історико-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що Слобідський край має глибинні традиції хорового співу. Значну роль у розвитку хорового мистецтва Харкова в означений історичний період відігравали такі середні навчальні заклади, як гімназії. Дослідженням встановлено, що керівники багатьох харківських освітніх установ вказували на необхідність підвищення рівня викладання хорового співу. Аналіз урядових документів та навчальних програм освітніх закладів різних типів вказує на зростання в досліджуваній період розуміння урядовими установами виховного впливу засобів хорового мистецтва на процес виховання молодого покоління.

1. *Наука и искусство // Харьковские губернские ведомости. – 1885. – №50.*

2. *Научно-богословские чтения // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – №1811.*

3. *Невский Вл. Вечера песни и стихов (Материалы к вопросу об организации народ развлечений в наших дней) // Русская школа. – 1916. – №4. – С. 75 – 100.*

4. *Педагогический съезд Харьковского учебного округа по вопросам среднего образования в его резолюционной части // Наука и школа. – 1916 – 1917. – С. 82 – 29.*

5. *Сарана О. Харків у житті Миколи Лисенка // Прапор, 1957 №5 – С. 102 – 106 221.*

6. *Ф. 265. Оп. 1. Спр. 17. Об определении регента Харьковского архиерейского хора А. Ведренского учителем пения в 1-ю Харьковскую гимназию и об увеличении содержания учителя пения. – 1877. – Арк. 1 – 5.*

7. *Ф. 265. Оп. 1. Спр. 265. Циркуляр № 4623 О чествовании памяти В.А. Жуковского. – 1902. – арк. 33*

8. *Ф. 265. Оп. 1. Спр. 293. Отчет по Первой Харьковской гимназии за 1903 – гражданский год. – 1903. – Арк. 5 – 22.*

9. *Ф. 265. Оп. 1. Спр. 310. Журнал заседаний педагогического совета. – 1904. – Арк. 99.*

10. *Ф. 265. Оп. 1. Спр. 350. Выписки из журналов педагогического совета. – 1905. – Арк. 9.*

11. *Ф. 265. Оп. 1. Спр. 414. Именной список лиц служащих гимназии 1-й Харьковской гимназии. – 1900. – Арк. 2.*

12. *Ф. 265. Оп. 1. Спр. 54. С годовым отчетом о состоянии гимназии. – 1879. – Арк. 7.*

Стаття надійшла до редакції 20.10.2014